

12. Реалізація чинних Цивільного і Господарського кодексів України: проблеми та перспективи: Зб. наук, праць. К.: 2006. 320 с; Актуальні проблеми господарського права: зб. наук, праць (за матеріалами «круглого столу», м. Київ, 16 грудня 2004 р.). К: НДІ приватного права і підприємництва АпрН України, 2005. 140 с; Актуальные проблемы науки и практики коммерческого права: Сб. научных статей. Вып. 5 / Под общ. ред. В.Ф. Попондопуло и О.Ю. Скворцова. М.: Волтерс Клувер, 2005. 432 с.

13. Договір про Європейський Союз. URL: http://lib.pu.if.ua/files/europa/06_consult_uk.pdf.

14. Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. В.К. Мамутова. К.: Юрінком Інтер, 2004. 688 с; Господарський кодекс України: Коментар / за ред. Саниахметової Н.О., Харитонової О. Є. Х.: Одиссей, 2004. 848 с.; Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-е вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г.Л. Знаменського, В.С. Щербини; Кол. авт.: О. А. Беяневич, О.М. Вінник, В.С. Щербина та ін. К.: Юрінком Інтер, 2008. 720 с.; Вінник О.М. Науково-практичний коментар Закону України «Про акціонерні товариства». К.: Юрінком Інтер, 2009. 312 с.; Вінник О.М. Науково-практичний коментар Закону України «Про оренду державного та комунального майна». К.: Юрінком Інтер, 2010. 352 с. та ін.

15. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144. Поточна редакція від 10.11.2018 р. Остання редакція відбудеться 07.02.2019 р.

СВЯТНЕНКО А. П.,

аспірант кафедри конституційного права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 342.729

ГЕНЕЗА ІСТОРИЧНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПРАВА НА МИРНІ ЗІБРАННЯ

Стаття присвячена проблемам генези правового регулювання та реалізації в Україні конституційного права громадян на мирні зібрання. Досліджено історичне становлення права на мирні зібрання в Україні. Сформульовано пропозиції до законодавства України щодо покращення механізму юридичного забезпечення права на мирні зібрання.

Ключові слова: *свобода мирних зібрань, нормативне регулювання права на мирні зібрання, права людини, генеза.*

Статья посвящена проблемам генезиса правового регулирования и реализации в Украине конституционного права граждан на мирные собрания. Исследовано историческое становление права на мирные собрания в Украине. Сформулированы предложения в законодательство Украины по улучшению механизма юридического обеспечения права на мирные собрания.

Ключевые слова: *свобода мирных собраний, нормативное регулирование права на мирные собрания, права человека, генезис.*

The article is devoted to the problems of the genesis of legal regulation and the implementation in Ukraine of the constitutional right of citizens to peaceful assembly. The historical formation of the right to peaceful assembly in Ukraine is investigated. The proposals to the legislation of Ukraine to improve the mechanism of legal support of the right to peaceful assembly are formulated.

Key words: *freedom of peaceful assembly, normative regulation of the right to peaceful assembly, human rights, genesis.*

Вступ. Наукові знання про права людини, їхній зміст і форми реалізації помітно прогресували протягом усього існування людського суспільства. Під впливом наукового та промислового прогресу, розвитку культури та освіти вони вимагали нового осмислення, обґрунтування та правового оформлення. Сьогодні права людини є однією з ключових проблем юридичної науки та вивчаються з різноманітних позицій. Права, свободи та обов'язки є майже в кожній сфері життєдіяльності людини. Протягом усієї історії людства права та свободи особи еволюціонували разом із розвитком суспільства. У контексті цього дослідження доцільно розглянути історичний розвиток прав і свобод людини та громадянина загалом і права на свободу мирних зібрань зокрема. Актуальність досліджуваної теми зумовлюється проблемою правового регулювання права на проведення мирних зібрань, відсутністю належної процедури та відповідного закону. У вітчизняній юридичній науковій літературі питання, присвячені праву на мирні зібрання, досліджувало багато вчених, серед яких – О. Васьковська, О. Власенко, О. Галус, М. Козюбра, А. Колодій, Ю. Лемішко, Р. Мельник, Г. Мурашин, М. Оніщук, В. Погорілко, В. Поліщук, А. Селіванов, Ю. Тодика, В. Федоренко, В. Шаповал, А. Шевченко, Ю. Шемшученко та інші.

Метою статті є дослідження генези історичного становлення права на мирні зібрання.

Результати дослідження. Право збиратися мирно з метою обговорення та вирішення найважливіших суспільних питань зародилося ще за античних часів. Взірцем тогочасної демократії вважалися грецькі поліси. Це міста з прилеглою територією, що існували як самостійні держави. Особливістю полісів було те, що вони утворилися з певним чином організованої спільноти людей, які були рівними у своїх правах громадянами. Саме тоді (V–IV ст. до н.е.) були сформовані та закріплені основні ідеї демократії – можливість громадян керувати собою та безпосередньо впливати на розвиток суспільного життя. Політична система Стародавньої Греції – найбільш виразний приклад порівняно тривалого та ефективного існування «прямої демократії», суть якої полягала у всебічному суверенітеті Народних зборів, що для нас становить інтерес саме з огляду витоків законодавчої влади, інституту референдуму та інших форм безпосередньої демократії. Уже той факт, що Народні збори були не політичним інститутом, а спільнотою громадян, яким належала вся повнота законодавчої, виконавчої та навіть судової влади, дає підстави для певних історико-правових аналогій [5, с. 19, 20]. У добу Середньовіччя роль мирних зібрань поступово стає другорядною і згодом взагалі втрачається, натомість влада зосереджується в руках королів та імператорів та їхнього оточення. О.О. Шевченко з цього зазначає таке: «Ще за Карла Великого зберігались Народні збори, але їхня роль була незначною і була ні чим іншим, як весняним оглядом війська» [17, с. 74]. У період занепаду феодалізму та зародження капіталістичних відносин незадоволення населення зростало. Саме в цей період церква втратила свою панівну позицію в державі. З'являються нові класи – буржуазія і пролетаріат. На цьому етапі починає формуватися концепція природних прав людини, яка ґрунтується на твердженні, що людина від природи наділена певними невід'ємними правами. Серед фундаторів цієї концепції потрібно вказати тогочасних учених, а саме: Г. Гроція, Б. Спінозу, Т. Гоббса, Дж. Локка. Серед їхнього доробку – ідеї народного суверенітету, суспільного договору, невідчуження прав і свобод особи, що стали прогресивним надбанням того часу. До епохи буржуазних революцій законодавчого закріплення природних прав людини не відбувалось, не було закріплено також права на мирні зібрання. Проте Англія, що не зазнала рецесії римського права, ґрунту-

ючись на Великій хартії вольностей 1215 р., зберегла недоторканим протягом своєї історії право «зборів і союзів». Точніше не стільки право, скільки фактичну можливість. Незважаючи на відсутність спеціального закону, який би регулював свободу мирних зібрань, в Англії діяла низка судових прецедентів. Зокрема, не створювалися конкретні правила та вимоги до проведення мирних зібрань, проте були судові обмеження та відповідальність. Характерною ознакою та унікальним досягненням епохи буржуазних революцій є визнання природних прав людини та, як наслідок, закріплення ідеї народовладдя, про що йдеться у французькій Декларації прав людини та громадянина 1789 р., «Білі про права» 1789–1791 рр. США, а пізніше – у Конституції Франції від 3 вересня 1791 р., де значно ширше, ніж у Декларації, представлено перелік політичних прав і свобод, зокрема свободу громадян збиратись у громадських місцях, зберігаючи спокій і без зброї, дотримуючись поліцейських законів [16, с. 162–170].

Отож, починаючи з найдавніших часів, в епоху Середньовіччя, період буржуазних революцій і в Новий час ідеї прав і свобод людини були в центрі уваги філософів і правознавців. Висловлювалися різні погляди, обґрунтовувалися десятки різноманітних теорій щодо державного устрою, суспільного ладу, правового статусу особи та інших загальноправових питань. Усе це сприяло всебічному розвитку юридичної науки, становленню концепцій правової демократичної держави, громадянського суспільства, невідчужуваних прав і свобод людини, що актуальні й сьогодні. Демократичні традиції з давнього часу чітко простежуються також на території України. Характерно, що слов'яни ще в епоху раннього Середньовіччя згадуються як народ волелюбний, який не терпить гноблення та деспотизму.

Ще за часів Київської Русі тогочасні мислителі приділяли увагу проблемам державно-правового характеру. Серед найвідоміших історичних джерел того часу варто виділити «Руську правду» (XI ст.), «Слово про Закон і Благодать (XI ст.) «Повість временних літ» (XII ст.) та інші. Незважаючи на релігійний характер, у них висвітлювалися питання організації державної влади, становлення основних прав людини.

Новий сплеск народної демократії відбувся у XVI–XVIII ст. і пов'язаний з існуванням феномена козаччини. При цьому «козацька демократія» – це станова демократія козаків і для козаків, на зразок античних рабовласницьких демократій, коли лише вільні та привілеювані брали участь в обговоренні громадських справ.

На козацькій території панувала виключна свобода зібрань, слова, пересування. Рада створювала трибуну громадської думки, давала свободу протесту проти зловживань влади, приводила в дію механізм змінюваності запорозьких урядовців. Завдяки цим свободам суспільні лиха й політичні протистояння ніколи не сягали на Запорозжжі руйнівного апогею [2, с. 55]. Представницьким органом січового товариства виступала Козацька Рада, якій належала вся повнота судової, законодавчої та адміністративної влади і де, власне, проходило все політичне життя Січі. Голосували на Раді відкрито, там приймалися рішення та постанови, обирались посадові особи.

Перебування земель України у XVIII–XIX ст. у складі імперій з поліцейським режимом не сприяло населенню у реалізації права на мирні зібрання. Наприклад, до 1905 р. законодавство Російської імперії взагалі не визнавало за громадянами жодного права на проведення публічних зібрань, тим більше з політичними цілями [10, с. 5]. У 1890 р. був ухвалений Статут про попередження і припинення злочинів, у ст. 111 якого встановлювалася заборона сходбищ і зібрань для наради або дії, які загрожують загальній тиші та спокою навколишніх, а у ст. 113 зазначалося, що «коли народ збирається у галасливому і безладному скопищі», то поліція повинна змусити натовп розійтися по будинках, а у разі потреби можуть бути покликані війська. Детально також регулювалися законодавцем порядок закликів військ для сприяння цивільним властям (додаток до ст. 541 Зводу губернських настанов), встановлювалася кримінальна відповідальність за участь у публічному скопищі (ст. ст. 120–123 Кримінального Уложення). Як зазначає В.Ф. Матвеев, до 1905 р. зазначені норми «виявлялися абсолютно достатніми і не викликали потреби в яких-небудь змінах або доповненнях»

[12, с. 365]. В.А. Лизогуб обґрунтовано констатує, що в законодавстві Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. збереглися істотні обмеження основних прав і свобод, зокрема свободи зібрань, оскільки їх законодавче закріплення, на думку влади, могло призвести до небажаних для правлячої верхівки перетворень державного ладу та суспільного порядку в країні [11, с. 8].

Незважаючи на значний доробок вітчизняних учених у сфері прав і свобод людини, перебування земель України в складі Російської імперії з її авторитарним режимом не сприяло розвитку права на мирні зібрання. У Росії вперше це право у формі «свободи зборів і союзів» було закріплено указами імператора Миколи ІІ від 12 жовтня 1905 р. та 4 березня 1906 р. При цьому збори ділилися на публічні та приватні. До публічних були зараховані збори «у справах державних, громадських та економічних». Цікаво, що публічними визнавалися лише збори, «доступні невизначеному числу осіб або навіть визначеному числу осіб, але особисто невідомих організаторам зборів» [13].

Відповідно до указу від 12 жовтня 1905 р. про їх проведення охочі мали письмово заявити начальникові місцевої поліції або іншій відповідальній посадовій особі не пізніше ніж за три доби до зборів або до оголошення про проведення зборів. Цей строк зростав до 7 днів, якщо збори мали бути проведені «не в місці постійного перебування начальника поліції». Останній мав право заборонити проведення зборів, мета або предмет яких суперечить кримінальним законам або суспільній моралі, або проведення яких створює загрозу суспільному спокою та безпеці, або має бути проведено в публічних місцях, де проведення зборів заборонене. Водночас не публічні збори дозволялося проводити «без заяв і дозволів урядової влади» [15].

Дозвільний порядок мирних зібрань, закріплений у наведених актах, скасовано Лютневою революцією, оскільки вже 3 березня 1917 р. у програмі Тимчасового уряду передбачалося забезпечити право громадян на свободу зборів, що було закріплено постановою від 12 квітня 1917 р. «Про збори та союзи». Саме ця постанова дала змогу стверджувати, що Тимчасовий уряд уперше надав народу свободу зборів [3, с. 9]. Початок ХХ ст. для України характеризувався численними виступами трудящого населення, селянства, демократичного студентства. «Харківська майовка 1900 р., страйки та демонстрації 1901–1902 рр. у Києві, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Одесі, нарешті, загальний політичний страйк на Півдні 1903 р. – усе це свідчило про визрівання революційної ситуації».

Знакові періоди української історії, починаючи від процесу відродження української державності 1917 р. та аж до етапів реформування українського життя кінця 80-х рр., для нас цікаві низкою нормативних актів, де містяться програмні положення та статті щодо правового статусу громадян, ідеї затвердження та забезпечення прав і свобод людини, зокрема права на збори, мітинги, походи та демонстрації.

Значний інтерес для дослідження становить ІІІ Універсал Української Центральної Ради 1917 р., яким були закріплені «основи вільного демократичного життя», серед яких «здобуте всеросійською революцією» право на свободу зібрань [6, с. 148].

Загалом, варто зазначити, що Центральна Рада не прийняла власного закону про мирні зібрання, а підтвердила чинність на території України досить демократичної постанови Тимчасового уряду «Про зібрання і спілки», згідно з нормами якої для проведення зібрань не було потрібно жодного дозволу, а зібрання дозволялося проводити скрізь, крім залізничних колій. Права громадян на мирні зібрання та свободу страйку були підтверджені в Конституції УНР 1918 р., але в умовах війни вони не були реалізовані.

Чотири конституції УРСР (1919, 1928, 1937 та 1978 рр.) були типово радянсько-соціалістичними з нормативним затвердженням неприхованого класового характеру. Зміст документів зводився до уособлення диктатури робітничого класу, а згодом – керівної ролі Комуністичної партії. Наприклад, п. 3 Конституції УРСР 1919 р. містив положення щодо створення для працюючих мас можливості користування правами (свободою слова, зборів і спілок), позбавляючи цих прав пануючі класи і спільні з ними за своєю політичною позицією громадські групи.

У 3 розд. Конституції під назвою «Декларація прав і обов'язків працюючого і експлуатованого народу України» ст. 25 містить таку норму: «У цілях забезпечення за працюючими дійсної свободи зборів – УСРР, визнаючи право за працюючими Радянської Республіки вільного влаштування зборів, союзів і так далі, віддає в розпорядження робітничої кляси і селянської бідноти всі відповідні для влаштування народних зборів помешкання зі світлом і отопленням» [7, с. 41].

Аналогічна норма була в Конституції УРСР 1929 р.: «Щоб забезпечити трудящим дійсну волю зібрань, Українська РСР, визнаючи право громадян вільно влаштовувати зібрання, мітинги, походи і таке інше, дає до розпорядження робітничої кляси та селянства всі придатні для влаштування народних зборів помешкання» [7, с. 78].

Уточнює цю норму ст. 124 Конституції, згідно з якою «свобода зборів і мітингів забезпечується наданням громадських будинків, безперешкодним використанням вулиць, засобів зв'язку та іншими матеріальними умовами, необхідними для їх здійснення».

Конституція УРСР 1937 р. повністю дублювала Конституцію СРСР від 5 грудня 1936 р., яка була прийнята у розпал сталінських репресій. У ній право громадян УРСР на свободу зборів та мітингів і свободу вуличних походів та демонстрації було закріплено, але прямо вказувалося на потребу її здійснення відповідно до інтересів трудящих мас і з метою укріплення соціалістичного ладу.

Подібні положення містилися в ст. 39, ч. 1 ст. 50 Конституції СРСР від 7 жовтня 1977 р. (зміст якої, у свою чергу, майже повністю повторювався в Конституції УРСР 1978 р.). При цьому радянські автори розуміли свободу мирних зібрань дещо інакше, ніж сучасні. Наприклад, вони зараховували до форм її реалізації участь громадськості у роботі постійних комісій місцевих Рад, у виборчих нарадах, громадських обговореннях, у зібраннях на підприємствах, будівництвах, колгоспах і радгоспах, сільських сходах тощо.

Загалом, конституційним актам радянського періоду притаманний декларативний характер, тобто принципи, що проголошувались, фактично не втілювались у життя, а громадяни були позбавлені можливості використати закріплені в основних законах права та свободи. Радянська влада з перших днів свого становлення намагалася повністю контролювати будь-які збори громадян і запобігати політично небажаним акціям шляхом ужиття адміністративних, кримінальних і репресивних заходів.

Зростання в 60-і рр. ХХ ст. кількості несанкціонованих і некерованих офіційною владою мирних зібрань в Україні є пов'язаним із рухом шестидесятників, водночас більшість небажаних владою тодішніх громадянських виступів відбувалася на офіційно дозволених заходах у рамках вшанування пам'яті видатних українських діячів культури. Знаковими стали події 22 травня 1967 р. у Києві, коли після затримання декількох осіб під час несанкціонованого владою зібрання та покладення квітів до пам'ятника Т.Г. Шевченку приблизно 200–300 осіб пішли до будівлі Центрального комітету Компартії УРСР для висловлення протесту та звільнення затриманих, проти демонстрантів була задіяна пожежна техніка. Ситуація змінилася під час так званої «перебудови», що було пов'язано з лібералізацією режиму СРСР. Наприклад, у грудні 1988 р. мешканці м. Львів на стихійних мітингах прийшли до ідеї створення Народного фронту, за сприяння реалізації ідей маніфестантів було звільнено керівництво міського комітету ЛКСМ Української РСР [4, с. 47].

Увесь цей час право на зібрання, мітинги, вуличні походи та демонстрації було формально гарантованим у ст. 50 Конституції СРСР. Водночас практика застосування цих актів «мала чітко витриману тенденцію до «дозованого» використання громадянами мітингів, демонстрацій як форми політичної участі» [9, с. 38].

У період «перебудови» зростає також політична активність громадян. На думку тогочасних науковців, «сплеск мітингової активності наприкінці 80-х рр. ХХ ст. застав зненацька не лише апаратників і бюрократів, але й законодавців і вчених», оскільки з'ясувалося, що «в країні перемоги соціалістичної демократії відсутній конкретний механізм реалізації свободи маніфестацій, формально проголошений радянськими конституціями, відсутні і серйозні наукові розробки цієї проблеми». Саме в той період президією ВР СРСР ухвалено

Указ від 28 липня 1988 р. № 9306 «Про порядок організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» [14].

Нині ст. 39 Конституції України [8] прямо передбачає право громадян збиратися мирно, без зброї й проводити збори, мітинги, походи й демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону й лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку.

Відповідної уваги заслуговує також факт неодноразового ініціювання законопроектів щодо реалізації права на мирні зібрання в Україні. Зокрема, ще в 1998 р. до Верховної Ради України було подано два законопроекти: проект закону України про мирні збори, поданий народним депутатом України Г. Удовенком, і проект закону України про порядок організації й проведення мирних масових заходів і акцій в Україні, поданий народним депутатом України В. Пустовойтовим. Надалі останній законопроект був узятий за основу постановою ВРУ № 2320-III від 22 березня 2001 р., а Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин було доручено доопрацювати зазначений законопроект з урахуванням положень проекту закону України про мирні збори, поданого народним депутатом України Г. Удовенком, а також зауважень і пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи та внести його на розгляд Верховної Ради України на друге читання. Друге читання законопроекту відбулося аж у 2003 р., але мета так і не була досягнута. Черговий проект закону № 2450 «Про порядок організації проведення мирних заходів» був поданий до ВРУ народним депутатом України Ю. Тимошенко 6 травня 2008 р. Законопроект було прийнято за основу 3 червня 2009 р. До другого читання проект закону прийнято 3 жовтня 2010 р. Проте через незавершений правовий механізм і низку інших зауважень проект закону був направлений на повторне друге читання. Зауваженням Головного юридичного управління від 27 червня 2012 р. законопроект знову був направлений на повторне друге читання через необхідність суттєвого доопрацювання. На цьому шляху до прийняття вищезазначеного законопроекту завершився. Подальші спроби народних депутатів урегулювати питання щодо реалізації права на мирні зібрання завершилися у 2013 р., коли були подані законопроекти «Про свободу мирних зібрань» № 2508 від 4 липня 2013 р. і № 2508 а-1 від 17 липня 2013 р. Обидва законопроекти відкликано та знято з розгляду [1, с. 56].

Висновки. Отже, розвиток конституційно-правового інституту права на мирні зібрання коригується із демократизацією держав і зростанням ролі громадянського суспільства; найактивніше він удосконалювався протягом ХХ ст., зокрема, в Україні. Водночас у вітчизняній історії не має жодної правової пам'ятки (нормативного акта, декрету, угоди), спеціально присвяченого відповідному праву. При цьому до 1991 р. регламентація права на мирні зібрання фактично відбувалася за законодавством держав, до складу яких була включена Україна – Російської імперії та потім СРСР. Незважаючи на те, що в період 1988–1991 рр. радянське законодавство у сфері мирних зібрань було дещо лібералізованим, воно не відповідало загально визнаним демократичним стандартам. На жаль, вплив радянської правової доктрини та правової культури у сфері мирних зібрань можна спостерігати й у сучасній Україні. Законодавство України про мирні зібрання особливо потребує вдосконалення не лише відповідно до змін, які останнім часом відбулися в суспільному та державному житті нашої країни, але й відповідно до положень міжнародних документів із прав людини, що є джерелами права нашої держави. Процес нормативного закріплення та розширення переліку форм проведення мирних зібрань потребує подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Адашкіс Л.І., Дробко А.О. Конституційне право громадян на мирні зібрання: сучасний стан правового регулювання в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 6. С. 54–57.
2. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорізька Січ як український феномен. К.: «Заповіт», 1995. 173 с.

3. Герасимов П.В. Новый строй и права свободных граждан. СПб.: «Освобожденная Россия», 1917. 16 с.
4. Дмитриев Ю.А., Кунделев В.В. Свободу собраний – под защиту закона. Молодой коммунист. 1990. № 2. С. 44–48.
5. Закоморна К.О. Державне (конституційне) право зарубіжних країн: посібник для підготовки до іспитів. 2-е вид., переробл. Х.: «Право», 2016. 480 с.
6. Історія держави і права України: хрестоматія / уклад. В.П. Самохвалов; за ред. О.О. Шевченко. К.: «Вентурі», 2006. 224 с.
7. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / упоряд. І.О. Кресіна; відп. ред. Ю.С. Шемшученко; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. 400 с.
8. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради. 1996. № 30.
9. Куйбіда Р.О., Серета М.Л. Свобода мирних зібрань в Україні – вимір адміністративних судів. Аналітичний огляд судової практики. К.: Центр політико-правових реформ, 2011. С. 1–18.
10. Лавренюк С.В. Право збиратися мирно і без зброї. Голос України. 2008. 29 серпня. № 163. С. 5.
11. Лизогуб В.А. Законодавство про основні політичні і громадські права і свободи підданих Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Х., 2004. 18 с.
12. Матвеев В.Ф. Свобода публичных собраний. Очерк развития и современной постановки права публичных собраний во Франции, Германии и Англии. СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1909. 405 с.
13. О временных правилах о собраниях: Именной Высочайший указ Правительственному Сенату от 4 марта 1906 г. Собрание Узаконений. 1906. № 8. Отд. I. Ст. 309.
14. О порядке организации и проведения собраний, митингов, уличных шествий и демонстраций в СССР: указ Президиума Верховного Совета СССР от 28 июля 1988 г. № 9306. Ведомости Верховного Совета СССР. 1988. № 31. Ст. 504.
15. Об установлении временных мер в дополнение действующих постановлений о собраниях: Именной Высочайший указ Правительственному Сенату от 12 октября 1905 г. Собрание Узаконений Российской Империи. 1905. № 183. Отд. II. Ст. 1121.
16. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / Под ред. З.М. Черниловского. М.: «Юрид. лит.», 1984. 472 с.
17. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. К.: «ОЛАН», 2005. 352 с.

